

УДК 159.922.736.4

DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-13

СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ Й СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЯК ЧИННИКІВ, ЯКІ ЗУМОВЛЮЮТЬ ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ПІДЛІТКІВ

Аркатова О.С., аспірант
кафедри практичної психології

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
практичний психолог*

*Харківська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 90
Харківської міської ради Харківської області*

Ельчанінова Т.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Постельник М.В., магістр психології,
практичний психолог

*Будянська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 2
Харківської районної ради Харківської області*

У статті здійснено теоретичний та емпіричний аналіз чинників, які зумовлюють формування життєвих стратегій підлітків, серед яких акцент зроблено на особливостях самосвідомості, адаптаційних та атенційних здібностях. Доведена актуальність дослідження проблеми життєвих стратегій у підлітковому віці. Описані складники самосвідомості й атенційні здібності в підлітків з різною виразністю соціальної адаптації. Підкреслена необхідність формування особистісних компетенцій у підлітковому віці.

Ключові слова: підліток, особистість, самосвідомість, адаптація, життєва стратегія, самооцінка, усвідомлення, соціальне прийняття, самоставлення, атенційні здібності, спілкування, школа.

Аркатова О.С., Ельчанінова Т.М., Постельник М.В. СТАНОВЛЕНИЕ САМОСОЗНАНИЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ КАК ФАКТОРОВ, КОТОРЫЕ ОБУСЛОВЛИВАЮТ ЖИЗНЕННЫЕ СТРАТЕГИИ ПОДРОСТКОВ

В статье проведен теоретический и эмпирический анализ факторов, обуславливающих формирование жизненных стратегий подростков, среди которых акцент сделан на особенностях самосознания, адаптационных и аттенционных способностях. Обоснована актуальность исследования проблемы жизненных стратегий в подростковом возрасте. Описаны составляющие самосознания и аттенционные способности в подростков с разной выраженностью социальной адаптации. Подчеркнута необходимость формирования личностных компетентностей в подростковом возрасте.

Ключевые слова: подросток, личность, самосознание, адаптация, жизненная стратегия, самооценка, осознание, социальное принятие, самоотношение, аттенционные способности, общение, школа.

Arkatoва O.S., Yelchaninova T.M., Postelnyk M.V. FORMATION OF CONSCIOUSNESS AND SOCIAL ADAPTATION AS FACTORS WHICH CAUSE THE VITAL STRATEGY OF TEENAGERS

Article is devoted to a problem of identification of features of consciousness of teenagers with different expressiveness of adaptation and attention abilities as factors which cause formation of their vital strategy.

In this research vital strategy are understood as the dynamic system of perspective orientation of the personality directed to designing of the future life. They need accurately definite purposes and valuable orientations, the developed ability to adapt to living conditions, ability to reinterpret and understand own essence and opportunities, ability to make the active intelligent choice and to use own resources. Socio-political transformations caused "rejuvenescence" of the sensitive period of formation of vital strategy. It demands new researches of teenage age, enrichment of psychological characteristic of this period through specification of contents, orientation, and conditionality of strategic plans for life of younger generation of Ukrainians.

Results of a theoretical and experimental study demonstrate that the ability of the teenager to build own vital strategy is caused by both internal, and external factors, is based on development and formation of all components of consciousness, adaptation and cognitive abilities.

It is revealed that teenagers with the created positive I-concept who are well adapted to the social environment and also are open to acceptance of other people, have the developed internal control (internality) over the actions and feel psychological comfort, show ambivalence of lines of the personality – from domination to conformation. It confirms discrepancy of the personal sphere of teenagers and also indicates flexibility of dispositions of the personality. The developed adaptation abilities, emotional comfort, self-acceptance, acceptance of others, internality and aspiration to solve the problems are recognized as favorable in formation of consciousness and vital strategy.

Need of formation of personal competences of teenage age is emphasized in article.

Key words: teenager, personality, consciousness, adaptation, vital strategy, self-assessment, understanding, social acceptance, self-relation, attention abilities, communication, school.

Постановка проблеми. Сучасні наукові підходи трактують поняття «життєві стратегії» як динамічну систему перспективного орієнтування особистості, спрямовану на конструювання свого майбутнього життя (Л. Осіпова). Вони потребують чітко визначених цілей і ціннісних орієнтацій (Т. Резник і Ю. Резник), розвинутого вміння пристосовуватися/адаптуватися до умов життя (К. Альбуханова-Славська, А. Адлер), уміння переосмислювати і зрозуміти власну сутність і можливості (Д. Леонт'єв, А. Петровський), уміння робити активний осмислений вибір і користуватися власними ресурсами (Г. Чередніченко). Якщо раніше (15–20 років тому) активну побудову життєвих стратегій ми приписували юнацькому періоду й пов'язували з вибором професії, навчально-професійною діяльністю, стратегіями сімейного виховання тощо, то в реаліях сучасних суспільних перетворень, законодавчих змін, передовсім у регулюванні освітньої діяльності вже перед підлітком і його оточенням постає проблема вибору та побудови пролонгованих цілей. Отже, проблему життєвих стратегій потрібно аналізувати у двох перспективних напрямках: особистісному (становлення самосвідомості, мотиваційно-потребової, когнітивної сфер тощо) і соціальному (з одного боку, вплив соціального оточення на формування підростаючої особистості, а з іншого боку, ставлення самого підлітка до соціуму, спроби знайти в ньому власне місце, адаптуватися, вбудуватися в реалії сьогодення, прийняти соціальні вимоги й закони). Як видно, соціально-психологічна проблема життєвих стратегій «помолодшала»; це потребує нового витку дослідження підліткового віку, збагачення психологічної характеристики цього періоду уточненням змісту, спрямованістю, зумовленістю стратегічних планів на життя в підростаючого покоління українців. Саме це зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню підліткового віку присвячено чимало фундаментальних робіт психологів, педагогів, соціологів [1; 2; 3; 8; 9; 11; 12; 14–16].

Варто зазначити, що ще на початку ХХ століття Е. Шпрингер визначив новоутворення, що виникають у цьому віці, такі як відкриття «Я», виникнення рефлексії та усвідомлення своєї індивідуальності. Згідно з Л. Виготським [3], домінуючими є два новоутворення – це розвиток рефлексії й на її основі самосвідомості.

Сучасна психологія визначає поняття «самосвідомість» як «процес усвідомлення особистістю самої себе в усій багатогран-

ності своїх індивідуальних особливостей, усвідомлення своєї сутності й місця в системі численних суспільних зв'язків» [12]. Підлітковий вік є сенситивним періодом для розвитку самосвідомості особистості. У підлітків виникає інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреба оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. Результатом цього є виникнення власної, унікальної Я-концепції.

Я-концепція – відносно стійка, більш-менш усвідомлена система уявлень особистості про себе, яка переживається нею як неповторна і є основою її самовизначення у світі, взаємодії з іншими людьми, ставлення до себе [14]. Як свідчить життєва практика та наукові дослідження, далеко не кожен підліток спроможний швидко й без особливих психологічних проблем адаптуватися до нової соціальної ситуації, свого нового статусу, а це, безумовно, позначається не лише на самопочутті підлітка, а й на якості засвоєння ним знань, взаєминах з однолітками, батьками та педагогами, на його поведінці, вчинках та особистісному становленні загалом [8; 9; 12; 14; 16; 19]. Фундаментальним досягненням особистості в перехідний період, за Ж. Піаже, є децентрація, тобто можливість розглядати світ з погляду того, як його можна змінити.

Більшість українських психологів [11] схиляються до думки, що саме почуття дорослості є специфічним новоутворенням самосвідомості підлітка, стрижневою особливістю його особистості – «її структурним центром».

На основі результатів емпіричних досліджень, проведених у 60–80-х рр. ХХ ст. (Дж. Адельсон, Е. Доуан, Ф. Елкін, Дж. Коулмен, Дж. Мастерсон, Д. та Дж. Оффер, М. Руттер, У. Уїстлі й ін.), підлітковий вік почав характеризуватися як період «безкризового розвитку», а вікові кризи вже розглядалися як нормальні, деякою мірою навіть конструктивні явища.

Теоретичний аналіз О. Таран [18] дав можливість визначити фактори, які зумовлюють розвиток і функціонування «Я», а саме:

- психічні явища, що становлять пізнавальну, емоційно-вольову, мотиваційно-потребову сфери особистості дитини, які взаємодіють між собою та сприяють формуванню самосвідомості;

- внутрішня діяльність особистості дитини, що визначається в особливостях досягнення внутрішньої узгодженості Я-концепції в умовах фрустрації або її загрози;

- соціальне середовище: взаємодія дитини з батьками, педагогами й однолітками.

ми, що позначається на формуванні в неї суб'єктивного значення цих стосунків.

Український дослідник М. Боришевський [2] розглядає «образ Я» як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення людини до себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності, аналізу власних життєвих цілей і перспектив; як рівень самосвідомості, за якого людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості. Г. Медніковою відводиться провідне місце самооцінці в структурі самосвідомості. Самооцінка є результатом інтегративної роботи самосвідомості, виконує оціночну функцію самосвідомості, визначає емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе [13].

За результатами досліджень Г. Свіденської [16], можна визначити такі особливості підліткового віку. По-перше, це активізація процесу самопізнання з притаманним йому комплексом вікових новоутворень – почуття дорослості, розуміння власної унікальності й неповторності, ставлення до власного «Я» як до суб'єкта життєдіяльності. По-друге, завдяки змінам у мотиваційній сфері стає можливим досягнення підлітком індивідуальної цілісності й самоідентифікації, має місце його спрямованість на реалізацію власного «Я», самоствердження [19]. По-третє, завдяки формуванню особистісної активності підлітка відбувається трансформація ціннісно-змістової сфери. По-четверте, система ціннісних орієнтацій активізує механізми прогнозування «Я» в контексті майбутнього. По-п'яте, починають функціонувати рефлексивно-оцінна система та глобальне самоставлення, які інтенсивно формуються саме в цей період.

Отже, аналіз останніх досліджень підліткового віку підтвердив чутливість цього періоду до становлення «само» (самоствердження, самовизнання, самоприйняття тощо), що формує унікальну самосвідомість особистості. Також у цей період значущим стає соціальне прийняття: ствердження себе в колі підлітків, знаходження друзів, примірювання на себе цієї ролі, тобто відбувається новий виток соціальної адаптації. Усе це вказує на необхідність і доцільність вивчення самосвідомості в різноадапованих підлітків і зумовлює актуальність такого дослідження, його соціальну і прикладну значущість.

Постановка завдання. В основі експериментального дослідження лежить припущення, що в соціально активних підлітків більш високий рівень самосвідомості, який досягається через прийняття себе завдяки порівнянню з іншими, визнання своєї уні-

кальності з усіма власними перемогами й недоліками, вони мають адекватну самооцінку, вміють адаптуватися до численних життєвих мінливих ситуацій, уміють ставити й досягати цілі, отже, більшою мірою стратегічно зрілі особистості. І, навпаки, підлітки, що є соціально не адаптовані, самі себе негативно сприймають, займаються самоїдством, невдало рефлексують, тобто мають проблеми зі становленням самосвідомості, не зрілі й тому потребують особливої підтримки з боку дорослих. Отже, завдання дослідження полягає у визначенні особливостей самосвідомості підлітків з різною виразністю адаптаційних та атенційних здібностей як чинників, які зумовлюють формування їхніх життєвих стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилось на базі Будянської загальноосвітньої школи № 2 серед 40 учнів п'ятого та шостого класів. Під час експериментального розв'язання поставлених завдань застосовувався такий діагностичний інструментарій: методика для вивчення особливостей Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс, А. Прихожан), методика дослідження соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд) і тест «Коректурна проба». Кількісна обробка первинних даних проводилася за допомогою рангової кореляції Спірмена (встановлення міри зв'язку). Обробка даних здійснювалася за допомогою стандартного пакету статистичної програми Statistica.

Особливості самосвідомості досліджено насамперед через визначення рівня самоставлення, а також через самооцінку власної поведінки, зовнішності, популярності серед ровесників, уміння спілкуватися, інтелекту, шкільної успішності, задоволеності життєвою ситуацією, ситуацією в школі та своїм становищем у сім'ї, впевненості в собі, вияву тривожності [6; 8; 9]. Оскільки нині суспільство потребує гнучких людей з високим рівнем адаптивності, то доречним стало визначення кореляції зазначених компонентів самосвідомості з показниками соціальної адаптивності (адаптації або дезадаптації, прийняття або неприйняття себе, інших, емоційного комфорту або дискомфорту, внутрішнього або зовнішнього контролю, домінування або ведення, відмови від вирішення проблем) [7]. Також у рамках дослідження визначено показники працездатності, швидкості розподілу й переключення уваги, її обсяг і стійкість, адже в попередніх дослідженнях доведено, що здатність до адаптації тісно пов'язана з розвитком уваги [5; 20].

Вивчення адаптованості підлітків цієї вибірки показало, що тільки 7,5% є низь-

ко адаптованими (з них 2 дівчини й 1 хлопець), усі інші діти показали достатній рівень сформованості адаптації.

Результати застосування статистичної обробки даних дають підставу стверджувати, що між досліджуваними показниками подекуди існує зв'язок тільки на помірному рівні (при $p < 0,05$).

Одним із показників самосвідомості є вияв самооставлення. Результати дослідження показали, що самооставлення має помірний позитивний зв'язок з адаптацією (0,41) та самосприйняттям (0,38), негативний – з показником ескапізму (-0,43). Отже, чим кращі адаптаційні здібності підлітка і його самосприйняття, а також чим менше він уникає спілкування та відповідальності, тим вищим є його рівень самооставлення.

У дослідженні не виявлено значимих даних про зв'язок самооцінки власного інтелекту та шкільної успішності з адаптаційними й атенційними здібностями. На відміну від цих внутрішніх ознак Я-образу (мої власні досягнення, успіх, інтелектуальні здобутки), зовнішні (такі як поведінка, ситуація у школі, тривожність, самооцінка власної зовнішності, спілкування та як похідна з усього цього упевненість у собі) ознаки мають такий зв'язок.

Самооцінка власної поведінки як показник самосвідомості має помірний позитивний зв'язок з адаптацією (0,41), самосприйняттям (0,37) і негативний – з ескапізмом (-0,58). Отже, гарне вміння адаптуватись, сприйняття себе як члена суспільства, у якому функціонує підліток, передусім як члена сім'ї, забезпечує відповідне керівництво своєю поведінкою як такою, що відповідає вимогам суспільства і приймається самим підлітком.

Виявлено, що оцінка ситуації у школі має зворотній зв'язок із такими показниками уваги, як продуктивність (-0,32) та розумова працездатність (-0,32). Тобто ситуація у школі негативно впливає на увагу підлітків, на відміну від тривожності, яка в помірній своїй вираженості позитивно впливає на продуктивність (0,32) і розумову працездатність (0,32).

Підтверджується думка, що в підлітковому віці соціальної значущості набувають зовнішність і вміння спілкуватися. Так, самооцінка власної зовнішності має позитивний кореляційний зв'язок із таким показником соціальної адаптованості, як прийняття інших (0,32), також прийняття власної зовнішності впливає на загальну адаптованість (0,51), загальне самосприйняття (0,49) і вияв ескапізму (-0,40).

Міра розвитку вміння спілкуватися, прийняття себе як людини, що спілкується з

іншими, знаходиться в оточенні інших, впливає на них, виявляється в помірному позитивному зв'язку із загальним рівнем адаптації (0,34), прийняттям інших (0,35), емоційним комфортом (0,32) та спрямованістю на домінування в стосунках (0,37).

Ще однією характерною рисою підліткової кризи є переосмислення власного місця в батьківській родині, як негативний варіант – прояв ескапізму (-0,43), тобто чим краще почуває підліток себе в родині, тим менше він прагне віддалитися від дійсності у світ ілюзій, усамітнитися.

Нині підтверджено помірний зв'язок упевненості в собі з умінням адаптуватися (0,30), зворотній – з ескапізмом (-0,32).

Якщо окремо проаналізувати визначені показники за методикою дослідження соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд), можна виявити, які чинники впливають на рівень «Адаптації/Дезадаптації» в цій експериментальній групі.

Провідним чинником адаптації є самоприйняття, наслідком і критерієм адаптації – емоційний комфорт.

У разі високого рівня адаптованості соціальна адаптація здійснюється під впливом двох фактично протилежних за спрямованістю чинників: самоприйняття й домінантність. Адаптація більше пов'язана з прагненням доминувати, а основна відмінність між виявленими факторами зумовлена зв'язком із рівнем прийняття інших. У разі невисокого рівня адаптації виявлено три чинники: самосприйняття, інтернальність (внутрішній контроль) та емоційний дискомфорт.

Соціальна адаптація є динамічним системним процесом, ефективність якого залежить від взаємодії людини й ситуації. Об'єктивні властивості ситуації, без сумніву, впливають на її успішність і психологічні механізми, які лежать в основі поведінкових стратегій, спрямованих на пристосування. Однак саме суб'єктивне оцінювання ситуації є визначальним і стрижневим елементом соціальної адаптації. Сприятливим для соціальної адаптації є формування позитивних переконань щодо власних можливостей і ресурсів. Оптимальним для соціальної адаптації є прийняття себе й інших у поєднанні з прагненням реалізувати власні ресурси та переконанням щодо самоефективності й сенсу власного життя.

Інтегральний показник «Адаптація» має статистично значимий зв'язок з такими параметрами: «Самосприйняття» ($r=0,90$, $p<0,05$), «Прийняття інших» ($r=0,61$, $p<0,05$), «Емоційний комфорт» ($r=0,62$, $p<0,05$), «Інтернальність» ($r=0,45$, $p<0,05$) і

«Домінування» ($r=0,55$, $p<0,05$). Тобто, чим краще розвинуті ці показники, тим більшою мірою підліток стає соціально адаптованим.

А уповільненість розвитку соціальної адаптації, підвищення дезадаптації пов'язано з виявом таких параметрів, як «Неприйняття інших» ($r=0,69$, $p<0,05$), «Зовнішній контроль» ($r=0,79$, $p<0,05$), «Неприйняття себе» ($r=0,74$, $p<0,05$), «Емоційний дискомфорт» ($r=0,76$, $p<0,05$), «Відомості» ($r=0,66$, $p<0,05$) та «Ескапізм» (уникнення проблем) ($r=0,54$, $p<0,05$). Це означає, що учні, у яких низький рівень адаптації, часто конфліктують з іншими, не знаходять спільну мову з однолітками, відчувають емоційний дискомфорт, у них слабо розвинені комунікативні здібності, вони уникають труднощів, проблем, більш схильні до підпорядкування, поступаються власними цілями.

На підставі отриманих даних про вияв соціально-психологічної адаптації нашої експериментальної групи можна дати таку характеристику: за інтегральним показником «Адаптація» група характеризується як така, що має підвищені адаптивні здібності, тобто в цій групі більшою мірою (92,5%) учні з високими й нормальними адаптивними здібностями. Також більшість учасників цієї групи має високий інтегральний показник самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, інтернальності й домінування.

Отже, підлітки-школярі, які добре адаптовані до соціального довкілля, в яких сформулась позитивна Я-концепція та які відкриті до прийняття інших людей, мають розвинутий внутрішній контроль (інтернальність) за своїми діями й відчувають психологічний комфорт, демонструють суперечливі риси особистості. З одного боку, вони прагнуть домінувати над іншими однолітками, що буде виявлятися у їхній наполегливості, незалежності в судженнях і поведінці, сміливості, непоступливості й авторитарності, схильності до лідерства та конкуренції. З іншого боку, вони демонструватимуть свою прихильність до групи, певну залежність від неї, орієнтацію на соціальне схвалення й суспільну думку, надаватимуть перевагу співпраці з іншими. Напевно, таке поєднання і створює необхідні психологічні умови для переживання психологічного благополуччя в підлітковому віці. Ця амбівалентність рис – від домінантності до конформності – свідчить, з одного боку, про суперечливість особистісної сфери підлітків, з іншого – про гнучкість диспозицій особистості. У результаті досягається психологічне благополуччя. Найвагомішим чинником психологічного благополуччя учнів є їхня соціально-психологічна

адаптація до найближчого довкілля. Вона включає адаптивні здатності, емоційний комфорт, самоприйняття, прийняття інших, інтернальність і прагнення вирішувати свої проблеми.

Висновки з проведеного дослідження.

Дослідження особливостей самосвідомості молодших підлітків і їх зв'язку з рівнем адаптаційних і пізнавальних (атенційних) здібностей дало можливість резюмувати таке.

Молодші підлітки вже виявляють у більшості достатній адаптаційний потенціал. У цей період становлення самосвідомості підлітків прямо залежить від їхнього вміння адаптуватися до мінливих умов життя, самосприйняття та емоційного комфорту, що здебільшого пов'язано з вправністю керування власною поведінкою, вмінням спілкуватися, сприйняттям власної зовнішності, які формують тверду впевненість у собі, прагнення вирішувати свої проблеми, а не втікати від них.

Визначено, що, чим краще розвинуті показники самосвідомості в підлітків, тим унеможливується вияв такого негативно-го явища, як ескапізм.

Доведено, що на розвиток атенційних здібностей впливає ситуація у школі, яку проживає підліток (має негативний вплив), і тривожність, яка в помірній своїй виразності добре впливає на продуктивність і працездатність підлітків.

Отже, результати теоретичного та експериментального дослідження свідчать, що здатність підлітка будувати власну життєву стратегію зумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, ґрунтується на розвитку й формуванні всіх компонентів самосвідомості, адаптаційних і когнітивних здібностях.

У подальших розробках теми необхідно проводити корекційну роботу з низько адаптованими підлітками й загальну розвивально-профілактичну роботу із self-менеджменту, а саме: супровід розвитку самосвідомості підлітків, формування в них саморозуміння та самоствавлення, розвиток навичок спілкування, впевненості в собі, позитивного ставлення до загальної активності, компетенцій із тайм-менеджменту, лідерських навичок і самомотивації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2001. 349 с.
2. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ

: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України ; ЦПТПО АПН України ; Івано-Франківськ : СКО «Беркут», 2000. 63 с.

3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Москва : Просвещение, 1991. 480 с.

4. Демчук О.А. «Я-концепція» як продукт розвитку самосвідомості особистості. *Молодий вчений*. 2016. № 12(39). С. 240–243.

5. Сльчанінова Т.М. Уровень развития внимания как когнитивный фактор полноценного функционирования человека. *Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід* : наукові матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 23–24 жовтня 2015 р. Харків : Діса плюс, 2015. С. 42–44.

6. Сльчанінова Т.М., Гармаш О.В. Особливості соціалізації обдарованих учнів у новій українській школі. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 56. С. 62–71.

7. Сльчанінова Т.М., Сльчанінов Д.Б. Системологія десоціалізації та ресоціалізації особистості у суспільстві, що трансформується. *Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах* : матеріали VIII Міжнародної наук. конференції. Харків : ХНПУ, 2017. С. 78–79.

8. Сльчанінова Т.М., Папка Я.Г. До проблеми де-віації поведінки підлітків соціально благополучної групи. *Актуальні питання сучасної психології* : збірник наукових праць. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. Т. 1. С. 165–170.

9. Сльчанінова Т.М., Сушко В.В. Особливості інтелектуального розвитку підлітків з різним типом акцентуації. *Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти», м. Полтава, 2–3 жовтня 2015 р. Полтава, 2015. С. 100–103.

10. Камінська О.В. Основні характеристики самоставлення як компоненту структури самосвідомості.

Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2011. № 2. С. 272–277.

11. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.

12. Лисюк І.В. Формування конгруентної особистості підлітків у міжособистісних відносинах. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Znpkhist_2012_5_29.pdf (дата звернення: 22.12.2018).

13. Меднікова Г.І. Становлення особистісної зрілості студентів. Харків : Діса-плюс, 2015. 288 с.

14. Павелків Р.В. Вікова психологія : підручник для студентів вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. 500 с.

15. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва : МОДЭК, 2000. 250 с.

16. Свіденська Г.М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 24 с.

17. Ставицька С.О., Кутішенко В.П. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 4(49). С. 140–147.

18. Таран О.П. Фактори становлення самосвідомості дитини. *Вісник психології і педагогіки* : зб. наук. праць. Київ, 2010. URL: <http://www.psyh.kiev.ua> (дата звернення: 22.12.2018).

19. Фоменко К.І. Самоствердження у структурі самосвідомості особистості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2014. Вип. 49. С. 154–164.

20. Яницкий М.С., Портнова А.Г., Богомолов А.М. Психологическая адаптация: функциональные, структурные и динамические аспекты. *Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы*. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. С. 96–108.